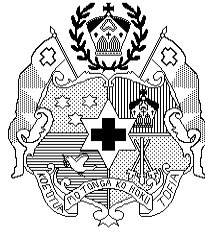

Correspondences to
Acting Attorney General and Director of
Public Prosecutions
Attorney General's Office
First Floor, Taumoepeau Building
Corner of Fatafehi and Salote Roads
Nuku'alofa
KINGDOM OF TONGA

Contact Details
Postal Address PO Box 85, Nuku'alofa,
Kingdom of Tonga
Telephone (676) 24 055 / 24 007
Fax (676) 24 005
Office Hours 8 30 am-4 30 pm, Mon - Fri
Email dpp@crownlaw.gov.to
Website www.crownlaw.gov.to/cms

Our Reference: AK 186/15- c.23(a)

MEDIA RELEASE

**FAKATONUTONU MO E FAKAMA'ALA'ALA 'A E 'ATENI SENIALE LE'OLE'O
KI HE FAKAMATALA 'A E NUSIPEPA KELE'A NA'E FAKA-KAVEINGA KO E
"KE HOKO MAI HO PULE'ANGA: NA'E 'I AI TU'UTU'UNI TU'I FAKAMAAU LAHI, 'OUA
KAU 'ATENI SENIALE KE FOKOTU'U KI HA TAUTEA"
'O E 'AHO 2 MA'ASI 2015**

Oku loto 'a e 'Ateni Seniale Le'ole'o, 'Aminiasi Kefu, ke tuku atu ha fakamatala ke fakatonutonu mo fakama'ala'ala 'a e fakamatala na'e pulusi 'e he nusipepa *Kele'a* 'i he peesi 15 'o e nusipepa 'o e 'aho Monite 2 Ma'asi 2015, pea na'e faka-kaveinga ko e "*Ke hoko mai ho Pule'anga: Na'e 'i ai tu'utu'uni Tu'I Fakamaau Lahi, 'oua kau 'Ateni Seniale ke fokotu'u ki ha tautea*".

Ko e taumu'a 'a e 'Ateni Seniale Le'ole'o ke fakatonutonu mo fakama'ala'ala ki he hou'eiki mo e kakai 'o e fonua 'a e ngaahi fakamatala na'e pulusi 'i he nusipepa *Kele'a*, ke 'oua takihala'i pe ma'uhala 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua, felave'i pea mo e fakahoko fatongia 'a e 'Ateni Seniale Le'ole'o 'i he hilifaki tautea 'a e 'Eiki Nopele Tu'ilakepa ki he ma'u 'a e me'atau mo e mahafu ta'e laiseni.

Ko e faka-tonutonu pea mo e faka-ma'ala'ala 'oku anga pehe ni:

NGAAHI FATONGIA 'A E NGAARI FAHA'I 'I HE TAIMI HILIFAKI TAUTEA 'I HE HILI HA HOPO HIA PE TALI HALAIA

- 1 Ko e fatongia ki hono hilifaki 'o ha tautea 'i ha taha kuo halaia 'i he Fakamaau'anga, ko e fatongia tau'ataina pe ia 'a e Fakamaau'anga.
- 2 Ko e fatongia 'a e fakafongia 'a e faka'iloa 'i he hili ha tu'utu'uni 'oku halaia, ke kole ki he Fakamaau'anga 'a e tautea si'isi'i taha 'e malava ke ma'u 'e he faka'iloa, 'o fakatatau ki he hia

na'a ne fakahoko, founa faihia, maumau, mole pe lavea kihe mamahi, puipuitu'a 'a e faka'iloa, pea pehe ki he lao mo e ngaahi tautea 'o ha ngaahi hopo tatau.

- 3 Ko e fatongia leva 'a e talatalaaki ke fakapapau'i ko e tautea 'oku fakahoko 'e he Fakamaau'anga 'oku tonu (correct) faka-lao, pea 'oku taau (adequate) pea mo e lelei faka-lukufua 'a e fonua, pea fakatatau kihe hia na'e fakahoko, founa hono fakahoko, maumau, mole pe lavea ki he mamahi, puipuitu'a 'a e faka'iloa, pea pehe ki he lao mo e ngaahi tautea 'o ha ngaahi hopo tatau.
- 4 'Oku 'ikai koe fatongia ia 'a e talatalaaki kene kole 'a e tautea mamafa taha, pe tautea ma'ama'a taha ki he faka'iloa. Ko hono fatongia ke fakapapau'i ko e tautea 'oku fakahoko 'oku tonu mo taau 'o fakatatau ki he lao mo e puipuitu'a 'a e hopo.
- 5 Kapau 'e hili 'a e hilifaki tautea 'a e Fakamaau'anga 'oku pehe 'e he faka'iloa 'oku fu'u lahi 'a e tautea, pe 'oku pehe 'e he talatalaaki 'oku fu'u si'isi'i 'a e tautea, 'oku fakangofua 'e he Lao ki he Fakamaau'anga Tangi, ke tangi 'a e faka'iloa pe talatalaaki ki he Fakamaau'anga Tangi ke fakalelei'i mo fakatonutonu 'a e tautea.

**PUIPUITU'A KI HE TU'UTU'UNI NGAUE FAKA-FAKAMAAU'ANGA FIKA 1 'O E 1999
(PRACTICE DIRECTION NUMBER 1 OF 1999)**

- 6 Oku mooni 'a e nusipepa Kele'a na'e i ai, pea oku kei ngaue'aki, ae tuutuuuni ngaue faka-fakamaau'anga fika 1 'o e 1999, 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 12 Fepueli 1999, pea na'e fakahoko ia 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi malolo ko Gordon Ward.
- 7 Kaikehe, ko e 'uhinga na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni ngaue koia, 'a ia 'oku 'ikai ke ma'u pe mahino'i 'e he nusipepa Kele'a, he na'e kamata ke ngaue'aki 'e he kau talatalaaki 'a e Kalauni 'a e founa ngaue 'a Nu'usila 'i he hilifaki tautea, 'a ia 'oku kehe ia pea mo e founa Pilitania.
- 8 Ko e founa hilifaki tautea koia 'a Nu'usila na'e 'ataa kihe talatalaaki 'a e Kalauni 'i he taimi hilifaki tautea, ke faka-malanga felave'i pea mo e ngaahi me'a ke tokanga ki ai 'a e Fakamaau'anga ki hono fakakaukau'i 'a e tautea, 'a e lahi hono toutou fakahoko 'a e hia koia 'oku makatu'utunga ai 'a e tautea, pea mo e ha 'a e lahi 'a e tautea 'i he ngaahi hopo tatau kuo 'osi.
- 9 'I Pilitania 'oku 'ikai ha founa pehe ia. 'Oku toki faka-malanga pe 'a e Talatalaaki 'o makatu'unga kapau 'oku:

- (1) 'ikai ngofua ke faka-malanga 'a e Talatalaaki ke ne fakaloto'i 'a e Fakamaau'anga fekau'aki mo e tautea ke hilifaki ki he faka'iloa, tukukehe pe kapau 'oku 'ikai ha fakafongao la'o 'a e faka'iloa pea kuo fakaha ange ha ngaahi fokotu'u ke tokoni ki hano fakasi'isi'i 'a e tautea;
  - (2) kole 'e he Fakamaau'anga ki he Talatalaaki ke tokoni ki he Fakamaau'anga felave'i pea mo ha kupu'i la'o felave'i pea mo e hia pe faka'iloa,, pea mo ha ngaahi fakahinohino tautea kuo fakahoko 'e he Fakamaau'anga Tangi 'e tokoni ki hono fakahoko 'a e tautea;
  - (3) 'ilo 'e he Talatalaaki 'oku 'i ai ha me'a ke fakaha ki he Fakamaau'anga 'i ha'ane fakama'opo'opo kuo fehalaaki 'a e ngaue 'a e Fakamaau'anga;
  - (4) 'ilo 'e he Talatalaaki ha ngaahi makatu'unga 'oku totonu ai ke fakahoko ha tu'utu'uni ke fakahoko ha totongi huhu'i, pe ko ha puke ha koloa, pe ko hano fakafoki ha koloa;
  - (5) 'ilo 'e he Talatalaaki 'oku 'i ai ha konga 'a e fakamalanga fakasi'isi'i tautea 'a e faka'iloa, pe ko 'ene fakafongao la'o, 'oku'ikai ke totonu, pea 'oku totonu ke ui ha ngaahi fakamo'oni kene fakamahino ko e ha 'a e me'a totonu na'e hoko, pea toki hilifaki tautea 'a e Fakamaau'anga.
- 10 Ko hono fakalea 'e taha, na'e hanga 'e he tu'utu'uni ngaue 'o ta'ofi 'a e founga ngaue hilifaki tautea na'e ngaue'aki 'i Nu'usila, kae ngaue'aki 'a e founga 'a Pilitania.
  - 11 Koia ai, na'e 'ikai ke ta'ofi 'aupito 'e he Fakamaau'anga ke faka-malanga 'a e Talatalaaki, ka ko e ta'ofi 'a e Talatalaaki ke toki faka-malanga pe kapau 'oku 'ataa ke fakamalanga 'i he hoko 'a e ngaahi me'a neu lave ki ai kimu'a.
  - 12 'Oku totonu foki ke fakatokanga'i ko e taimi ko'eni ko e kotoa 'a e kau talatalaaki Tonga 'a e Kalauni ne nau ako la'o 'i Nu'usila, pea na'e ako'i kinautolu ki he founga ngaue hilifaki tautea 'a Nu'usila, tuku kehe pe 'a e tokotaha na'e ako la'o mei Pilitania.

FAKAAFE'I 'E HE FAKAMAAU'ANGA KE TOKONI ANGE 'A E 'ATENI SENIALE LE'OLE'O

- 13 'I he hili 'a e tali halaia 'a e faka'iloa, na'e hanga 'e he Fakamaau'anga Lahi 'o fakaafe'i 'a e Talatalaaki 'a e Kalauni ke fakahoko ange ha faka-malanga kihe hilifaki tautea 'o 'Eiki Nopele Tu'ilakepa.
- 14 Ko e taha ia 'a e ngaahi makatu'unga 'oku faka'ataa ai 'a e talatalaaki ke faka-malanga i hano fakaafe'i 'e he Fakamaau'anga ke ne fakahu atu ha'ane faka-malanga ki eh tautea.
- 15 Ko e founa anga maheni eni 'a e Fakamaau Lahi Cato (Justice Cato) 'i he hilifaki tautea, he 'oku ha'u ia mei he puipuitu'a 'i he ngaue 'i Nu'usila, pea kuo ne 'osi fakaha foki 'oku ne tui ko e founa ngaue 'aonga mo totonu eni, tautautefito 'i he ngaahi hopo hia mafatukituki (serious criminal cases), ke tokoni ki he'ene fakahoko fatongia.

FAKAMALANGA TAUTEA 'A E 'ATENI SENIALE LE'OLE'O

- 16 Na'e 'ikai ke fokotu'u 'e he 'Ateni Seniale ke tautea si'isi'i 'a e faka'iloa.
- 17 Ko e tautea pa'anga na'e fokotu'u 'e he Talatalaaki ko e tautea ia na'e pehe 'e he Talatalaaki 'oku totonu mo taau ke fakahoko kihe faka'iloa, 'o fakatatau ki he mamafa 'a e hia, puipuitu'a 'a e faihia, puipuitu'a 'a e faka'iloa, pea pehe ke fakatatau pea mo e ngaahi hilifaki tautea 'i he ngaahi hia tatau kehe kuo'osi fakamaau'i 'e he Fakamaau'anga Lahi.
- 18 Ko e hopo 'a e 'Eiki Nopele Tu'ilakepa na'e 'ikai ko ha hopo na'e totonu ke fakahoko ai ha ngaue popula (custodial sentence), pea tautautefito kiha ngaue popula ta'u 'e 2.
- 19 Ko e ngaahi makatu'unga na'e tu'utu'uni ai 'e he Fakamaau'anga Lahi ke tautea pa'anga pe 'a e faka'iloa, ko e:
- (1) faka'iloa 'oku ne ma'u 'a e ongoongo Lelei (good character);
  - (2) 'ikai ha'ane lekooti faihia kimu'a;
  - (3) Na'e tokoni lahi ki he komiuniti Tonga;
  - (4) Na'a ne ma'u ta'emakupusi (unwittingly) 'a e ngaahi me'atau mo e mahafu mei hono famili na'e nofo mo e faka'iloa pea toki mate;

- (5) Na'e 'ikai ke ngaue'aki 'a e me'atau mo e ngaahi mahafu ki ha hia kehe, pe ko hano ma'u 'i ha fetuku fufu holo ha ngaahi me'atau mo e mahafu (trafficking); pea
- (6) Na'e tali 'e he Talatalaaki ko e tautea totonu mo taau ia 'o fakatatau ki he puipuitu'a 'a e hopo.

KEHEKEHE 'A E HOPO 'A 'EIKI NOPELE LASIKE PEA MO E 'EIKI NOPELE TUILAKEPA

- 20 Ko e hopo felave'i pea mo e ma'u 'a e me'atau mo e mahafu ta'elaiseni 'a 'Eiki Nopele Lasike pea mo 'Eiki Nopele Tuilakepa, ko e ongo hopo kehekehe ia 'e ua. 'Oku ikai kena tatau. Pea, na'e fakahoko i he taimi nae kehekehe ai a e lao fekau'aki pea mo e ngaahi me'a 'e hoko pea toki mole ai ha hingoa mo e tofia'a nopele tukufakaholo.
- 21 Ko e hilifaki tautea 'o Eiki Nopele Lasike nae fakahoko ia i he 2012, 'i he taimi na'e tuutuuni ai 'a eLao Kelekele (Land Act), ko e halaia pe ha 'Eiki Nopele ki ha hia 'e malava ke tautea'i'aki ia 'a e tautea ko e ngaue popula ki ha ta'u 'e ua pe lahi hake, 'e mole leva 'a e hingoa nopele 'i he taimi pe koia 'oku halaia ai.
- 22 Ko e uHINGA ia na'e mole ai a e hingoa 'a 'Eiki Nopele Lasike i he hili hono fakahalaia'I 'e he Fakamaau'anga Lahi. Na'e toki tangi foki 'a 'Eiki Nopele Lasike kihe Fakamaau'anga Tangi 'o pehe 'oku hala faka-lao hono faka-halaia'i ia, pea tali ia 'e he Fakamaau'anga Tangi. Pea hoko leva ke toe fakafoki pe 'a e hingoa mo e tofi'a tukufakaholo kia 'Eiki Nopele Lasike, he na'e 'ikai ke toe halaia (convicted), he ko e faka-halaia'i (conviction) ko e me'a ia 'oku ne to'o 'a e hingoa mo e tofi'a.
- 23 Ko e hilifaki tautea ko'eni 'o 'Eiki Nopele Tu'ilakepa, na'e 'osi liliu 'a e Lao Kelekele 'i he 2013, ke pehe 'e toki mole 'a e hingoa mo e tofi'a tukufakaholo kapau 'e halaia mo tautea'i ha taha 'Eiki Nopele ke ngaue popula ki he ta'u 'e ua pe lahi hake.
- 24 Hange koia ne fakaha atu, na'e tali 'e he Fakamaau'anga Lahi ko e tautea fe'unga ko e tautea pa'anga pe, pea 'ikai ko ha tautea ngaue popula.

TOENGA A E NGA AHI FAKAMATALA

25 Ko e toenga a e ngaahi fakamatala a e nusipepa Kele'a 'i he fakamatala ko'eni, 'oku pehe 'e he 'Ateni Seniale Le'ole'o ia 'oku 'ikai taau ia ke tuku atu ha tali ki ai, pea 'e tuku pe ia kihe fakakaukau lelei a e Houeiki mo e kakai o e fonua.

FAKAMALO KI HE KELEA

26 'Oku fakamalo 'a e 'Ateni Seniale Le'ole'o ki he nusipepa Kele'a 'i hono 'ohake 'a e kaveinga ni ke malava ai ke fakahoko atu ha fakama'ala'ala mo fakatonutonu ki he fakamatala na'e fakahoko 'e he nusipepa Kele'a, pea ke fakahaofi 'a e hou'eiki pea mo e kakai 'o e Fonua mei hono takihala'i mo ma'uhala.

27 Ka 'oku 'i ai 'a e kole kihe kaha'u ki he nusipepa Kele'a mei he 'Ateni Seniale Le'ole'o, ke kapau 'e 'i ai ha toe me'a faka-lao pe ngaue faka-fakamaau'anga 'oku ne loto ke pulisi ki he hou'eiki mo e kakai 'o e fonua, 'oku totonu kene fekumi ha ma'u ha fale'i faka-lao taukei fe'unga, ke fakapau'i ko e fakamtala 'oku ne ma'u 'oku tonu mo kakatao, he ko hono fatongia faka-faiongoongo ia 'oku totonu kene fakakakato ma'u pe, pea malava ke 'ikai ke monuka 'a e Konisitutone mo e lao 'a e Fonua.

28 Ko e totonu ia 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e Fonua, kenau ma'u 'a e fakamatala 'oku totonu mo kakato.

----- MEDIA RELEASE ENDS -----

For further information or clarification, please contact:

Mr 'Aminiasi Kefu

Acting Attorney General and Director of Public Prosecutions

Telephone Numbers: (676) 25347 (Direct), (676) 7715314

Facsimile: (676) 24005

Email: dpp@crownlaw.gov.to, aakefu@gmail.com